

VU Research Portal

Bruderliebe und Feindeshasz

Bouman-Komen, G.H.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Bouman-Komen, G. H. (2009). *Bruderliebe und Feindeshasz: Eine Untersuchung von fruhen Zinzendorftexten (1713-1727) in ihrem kirchengeschichtlichen Kontext.*

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Broederliefde en vijandigheid Teksten van de jonge Zinzendorf (1713-1727) in hun kerkhistorische context

Samenvatting

Deze samenvatting richt zich zowel op deskundigen als op mensen die niet bekend zijn met het onderwerp van mijn dissertatie. Voor de laatste groep zijn de voetnoten bedoeld.

1. Zinzendorfs broeder- en vijandbeeld en kerkhistorische tradities

Sinds mijn prille jeugd weet ik wat voor leed schisma's¹ tot gevolg kunnen hebben. Daarom juist werd ik tijdens mijn studie Duitse taal- en letterkunde zo geboeid door de gestalte van Zinzendorf in de literatuur. Deze graaf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760), de grondlegger van de Evangelische Broedergemeente, streefde er gedurende zijn hele leven onder bedreigende politieke omstandigheden naar, twisten tussen religieuze groeperingen te doen verdwijnen, en wel door een christelijke broederliefde die de geschillen overstijgt. Men beschouwde dit echter veelal als een aantasting van de grenzen en verhoudingen tussen de gezindten zoals die in 1648 in de vrede van Münster en Osnabrück vastgelegd werden. Daardoor riepen zijn pogingen niet alleen vrede maar ook nieuwe strijd op.

Deze studie over broederliefde en vijandigheid in teksten van de jonge Zinzendorf sluit aan bij twee belangrijke gebieden van het wetenschappelijke Zinzendorf-onderzoek. Ten eerste betreft het een datering en inhoudelijke kenschets van de fasen van Zinzendorfs ontwikkeling. Ten tweede gaat het om de vraag, uit welke kerkhistorische tradities Zinzendorfs ideeën voortkomen. In deze studie worden teksten van Zinzendorf uit de jaren 1713-1727 eerst immanent² geïnterpreteerd. De resultaten van deze tekstanalyses worden vervolgens telkens met behulp van andere teksten in een historische context geplaatst. Daarna wordt het gedachtegoed van Zinzendorf met elementen uit verschillende kerkhistorische tradities vergeleken, in het bijzonder elementen uit de lutherse orthodoxie en uit een aantal piëtistische subgroepen.

Deze studie gaat van een brede en flexibele opvatting van piëtisme³ uit, zoals die onder andere Hartmut Lehmann⁴ voor ogen staat. Volgens hem omvat het piëtisme kerkelijke en buitenkerkelijke bewegingen en mogelijk ook religieuze stromingen buiten het christendom vanaf ca. 1600 tot nu. Er zijn nog veel witte plekken op de kaart van dit immense gebied. Als referentiekader voor deze studie heb ik een aantal kenmerken van enkele kerkhistorische tradities genoemd, en wel die van het Spenserse piëtisme,⁵ het piëtisme van Halle,⁶ het radicale piëtisme⁷ en de filadelfische beweging.⁸

1 Een schisma is een scheuring of afsplitsing in een kerkgenootschap.

2 Uit de tekst zelf, zonder vergelijking met andere teksten.

3 Er zijn verschillende definities van "piëtisme" in omloop. In elk geval gaat het om een religieuze beweging, waarin het erop aankomt, dat men in zijn hart voelt en in doen en laten toont, wat men zegt te geloven. Het woord "piëtisme" is afgeleid van het Latijnse "pietas" (vroomheid).

4 De historicus Hartmut Lehmann, geb. 1936, was directeur van het "Max-Planck-Institut für Geschichte" in Göttingen. Hij publiceert nog steeds toonaangevende bijdragen aan het debat over het piëtisme.

5 Genoemd naar zijn grondlegger, de lutherse Philipp Jakob Spener (1635-1705).

6 In de stad Halle aan de Saale ontwikkelde zich een piëtistisch centrum rond de lutherse August Hermann Francke (1663-1727).

7 Radicale piëtisten zijn piëtisten, die met de in hun oog verstarde kerk gebroken hebben.

8 Een religieuze beweging, die gelooft, dat de tijd van de verstarde kerken het tijdperk van Sardes (Openb. 1:11, 3:1-6) is en dat nu het tijdperk van Filadelfia (Openb. 1:11, 3:7-13) aanbreekt, waarin de 'ware' christenen, als ledematen van het lichaam van Christus in broederliefde verenigd worden, waarna Jezus op aarde kan terugkeren en het duizendjarig rijk kan aanbreken.

Omdat ik met deze kenmerken de genoemde tradities niet omvattend heb gedefiniëerd, kan ik niet zeggen, of een tekst van Zinzendorf bijvoorbeeld radicaal piëtistisch is, maar wel, of een tekst van Zinzendorf er enkele kenmerken van heeft.

Het vertrekpunt voor dit onderzoek bestond uit de volgende vragen: Hoe ontwikkelen de begrippen broederliefde en vijandigheid zich in Zinzendorfs teksten uit de jaren 1713-1727? In hoeverre zijn ze door verschillende piëtistische richtingen en door de filadelfische beweging beïnvloed? In hoeverre zijn ze in strijd met de opvattingen van de lutherse orthodoxie⁹ in zijn tijd? Hoe verhouden ze zich tot de opvattingen over broederliefde en vijandigheid in de statuten van Herrnhut uit het jaar 1727? Om deze vragen te beantwoorden is eerst gekeken, in welke teksten uit "Teutscher Gedichte Erster Theil" bepaalde woorden staan, zoals: "Bruder", "Schwester", "Philadelphia", "Haß", "Feind", "Zank" en "Meinungsstreit".¹⁰ Daarna is onderzocht, welke andere teksten uit vergelijkbare fasen van Zinzendorfs leven voor het thema "Bruderliebe und Feindeshaß" van belang zijn en welke van die teksten voor deze studie gebruikt konden worden. Verder werd gekeken, hoe de historische context van elke tekst de betekenis van de genoemde trefwoorden kleurt, op welke personen de broederliefde betrekking heeft, welke eigenschappen de broeders en zusters hebben, tot welke groepering ze behoren, welke ervaringen hen hoogste vreugde doen beleven, wat de broeders van de vijanden onderscheidt en hoe hun houding tegenover de vijand is, welke opvattingen ze hebben over de verhouding tussen het menselijk streven naar volmaakte vroomheid en de rechtvaardiging tegenover God, over het einde der tijden en over de bruidsmystiek.¹¹ In zekere mate is gekeken, of het tekstgenre¹² het broeder- en vijandbeeld bepaalt¹³ en of Zinzendorf in teksten voor een breed publiek heel andere opvattingen uit dan in teksten voor de kleine kring.

Uit het onderzoek is gebleken, dat veel feiten die in de gedichten van Zinzendorf uit de jaren 1713-1727 vermeld worden, met feiten uit de historische context overeenstemmen. Gedachten die het "Ich" uit de gedichten naar voren brengt, komen ook in andere teksten van de jonge Zinzendorf voor. Het "Ich" in de gedichten is dus over het algemeen de spreekbuis van Zinzendorf zelf. Soms is het echter duidelijk, dat het "Ich" betrekking heeft op een andere persoon, bijvoorbeeld op degene over wie het gedicht gaat. Maar ook dan komt het gedachtegoed uit het gedicht overeen met het gedachtegoed uit andere teksten van de jonge Zinzendorf.

De kenmerken van de broeders en zusters verraden niet alleen hun positie ten opzichte van verschillende kerkhistorische tradities, maar ook die van Zinzendorf zelf. Bovendien zegt de waarde die aan de broederliefde toegekend wordt, veel over Zinzendorfs positie ten opzichte van deze stromingen.

9 Onder lutherse orthodoxie van die tijd versta ik die stroming in het lutherdom, die over het behoud van de zuivere leer waakt. Orthodox betekent in dit verband: strikt vasthoudend aan de overgeleverde kerkleer.

10 Broeder, zuster, Filadelfia, haat, vijand, ruzie en onenigheid.

11 Volgens de orthodox lutherse leer is en blijft de gelovige een zondaar, maar is hij desondanks door Christus bij God gerechtvaardigd. Als dit ten volle tot hem doordringt, zal hij uit liefde en dankbaarheid en met hulp van de heilige geest een beter mens worden, maar toch zondaar blijven, zolang hij leeft. In het piëtisme lijkt het, dat de mens eerst uit eigen kracht en door hevige zielenstrijd een goed mens moet worden, voordat hij de goddelijke genade deelachtig kan worden. Filadelfiërs beleven hoogste vreugde, als zij zich door liefde met elkaar verenigd voelen in Christus, die zij als de bruidegom van hun ziel beschouwen.

12 Tekstgenre betekent: soort tekst. In mijn optiek omvat dit begrip elk soort tekst, bijvoorbeeld zowel een gebruiksaanwijzing als een gedicht, zowel een reclametekst als een toneelstuk en zowel een wetenschappelijk boek als een roman. Voor het Zinzendorfonderzoek betreft het zowel gedichten, verhandelingen en andere soorten tekst van Zinzendorf zelf als wetenschappelijke studies.

13 Zie verderop in deze samenvatting "2. Onveranderlijke opvattingen van de jonge Zinzendorf (1713-1721)".

2. Onveranderlijke opvattingen van de jonge Zinzendorf (1713-1727)

Uit het bronnenonderzoek, en wel door de analyse en vergelijking van diverse tekstoorten en door inachtnaam van de chronologie, is verder gebleken, dat een aantal elementen in Zinzendorfs denken gedurende de hele periode 1713-1727 hetzelfde blijft, bijvoorbeeld: de liefde van en voor Christus, de beklemtoning van Jezus' dood aan het kruis en zijn verzoenende bloed, de beklemtoning van de genade Gods, het geloof dat Christus in de mens woont, de eerbied voor het avondmaal, liefde voor de geestelijke broeders en zusters, de drang om te vermanen, te bekeren en te bemiddelen. Tevens vindt Zinzendorf gedurende de hele periode 1713-1727 een vrome levensstijl onontbeerlijk. Zo'n levensstijl kenmerkt zich door veelvuldig bidden, zingen, naar de preek luisteren, stichtelijke literatuur lezen en de inachtneming van de zondagsheiliging. Een vrome levensstijl houdt ook in, dat men zich voortdurend hoedt voor seksuele lust, voor overvloedig eten en drinken, voor geweld, vloeken, dansen, spelen om geld, voor hoogmoed, huichelarij en ledigheid, voor de wereldse adel, voor christenen die niet bekeerd zijn, en voor het naleven van zelfgestelde doelen in plaats van het volgen van de wil Gods.¹⁴

Onveranderlijk in het denken van de jonge Zinzendorf is ook een aantal tegenstrijdigheden. Hij benadrukt bijvoorbeeld het belang van de Augsburgse Geloofsbelijdenis,¹⁵ maar wijkt daar zelf van af. Zijn houding ten aanzien van de adel is dubbel evenals ten aanzien van leed. Enerzijds is er de bereidheid om spot en leed willig te dragen, anderzijds trekt hij ook tegen de spotters ten strijde en hoont hij er zelf ook stevig op los. Hij is soms heftig, soms diplomatiek, voelt soms haat jegens de vijand, soms liefde, handelt soms weloverwogen, soms in jeugdige overmoed. Zinzendorf zegt voortdurend met klem, dat de mens zonder de genade Gods niets is. Toch ligt bij hem het accent dikwijls juist op het belang van de menselijke prestatie. Hemelse vreugde, zowel in het hier en nu als in het hiernamaals, wordt zelfs als beloning voor menselijke trouw, moed of offerbereidheid genoemd. Wel komt het dan weer door goddelijke genade, dat de mens in staat is, trouw, moedig of offervaardig te zijn.

Zinzendorfs tolerantie tegenover mensen die zich slecht gedragen is groot, mits deze mensen bereid zijn, zich te wijzigen. Daarentegen is hij intolerant tegen mensen die onverbeterlijk zijn. Hoewel hij eenheid, liefde en vroomheid belangrijker vindt dan de leer, is de leer hem geenszins onverschillig: hij maakt een onderscheid tussen de 'ware' leer en 'onjuiste' opvattingen. Zijn tolerantie tegenover mensen met 'onjuiste' meningen is alleen maar groot, indien deze zich onberispelijk gedragen. Gehoorzaamheid jegens de overheid en jegens ouders of grootouders is een opdracht van God, tenzij de eisen van deze autoriteiten met de wil van God in strijd zijn.

De heftigheid van Zinzendorfs uitlatingen is enerzijds afhankelijk van de situatie waarin hij zich bevindt, anderzijds van het literaire genre. In de gedichten zijn namelijk veel elementen uit het gezangboek van Freylinghausen¹⁶ overgenomen. In dit liedgoed van het piëtisme van Halle staan talloze uitdrukkingen die op krasse wijze vijandigheid uitdrukken. Zinzendorfs kritiek op de wereldse adel en op niet-bekeerde christenen is in teksten voor een kleine kring net zo scherp als in teksten voor een groot publiek. Dat komt met zijn opmerking in het voorwoord van "Teutscher Gedichte Erster Theil" overeen. Daarin zegt hij, dat hij de wereldse adel opzettelijk scherp kritiseert, om deze tegen zich in te nemen. Zo hoopt hij de kans op een wereldse carrière en de verzoeking die daarmee

14 Bekeerd betekent in dit verband: tot het inzicht gekomen zijn, dat het gedoopt-zijn niet voldoende is voor een plaats in de hemel, maar dat de mens tegen zijn zonden moet vechten, vroom moet leven en God met heel zijn hart boven alles moet liefhebben.

15 Het document dat naar aanleiding van de Rijksdag te Worms in 1530 door Luthers medestander Melanchthon werd opgesteld en sindsdien door de lutherse kerken als geloofsbelijdenis is aangenomen.

16 Johann Anastasius Freylinghausen (1670-1739), de schoonzoon van Francke, stelde in 1704 een gezangboek samen dat na de uitbreiding van 1714 meer dan 1500 liederen bevatte.

gepaard gaat, drastisch te verkleinen. In dit opzicht toont Zinzendorf zich dus geenszins dubbelhartig of wispelturig. Zijn uitlatingen over heterodoxe¹⁷ opvattingen zijn daarentegen vaak behoedzaam, bedekt of bewust onduidelijk, enerzijds waarschijnlijk om zichzelf en anderen niet in moeilijkheden te brengen, anderzijds, omdat de mens volgens hem de geheimenissen Gods nog niet mag weten.

3. Ontwikkelingen in het denken van de jonge Zinzendorf

Er verandert gedurende de periode 1713-1727 ook het een en ander in Zinzendorfs opvattingen. Het gaat daarbij om verschuivingen in zijn beoordeling van de adel en van de "adiafora";¹⁸ in zijn voorstelling van Jezus, van de vijand en van de broeders en zusters; in het gebruik van de broeder- en zuster-naam; in de functie van de broederliefde; in zijn eschatologie;¹⁹ in de grens tussen 'goede' en 'slechte' mensen; in de omvang en aard van zijn bovenkonditionalisme.²⁰

Aanvankelijk wordt de adel over het algemeen positief beoordeeld, maar worden individuele goddeloze edellieden heftig gekritiseerd. In 1722 wordt dit omgekeerd: Zinzendorf noemt de adelstand drek, maar roemt enkele vrome edellieden. Deze laatsten zijn in staat geweest, door de liefde van en voor Christus hun adellijke staat te verhogen en deze voor het Werk Gods te benutten. In datzelfde jaar is waar te nemen, dat bekeerden ongeacht hun stand als gelijkwaardige leden van het lichaam van Christus functioneren. In 1727 wordt dit in de statuten van Herrnhut expliciet gezegd. Deze nivellering van het standverschil geldt echter alleen maar onder bekeerden en alleen op het terrein van het godsdienstige leven.

In de jaren 1716-1719 staat Zinzendorf positief tegenover spelen die nuttig zijn om lichaam en geest te trainen en die door hem van al hun negatieve bijverschijnselen ontdaan zijn.²¹ In de jaren 1719-1720 ontwikkelt hij een genuanceerd oordeel over de opera. In de daarop volgende jaren zijn spelen, opera en toneel helemaal niet meer aan de orde.

Het overzicht van de vindplaatsen van bepaalde woorden in de gedichten laat een ontwikkeling van hardheid naar mildheid en van haat jegens de vijand naar vijandsliefde vermoeden. De tekstimmanente interpretaties van een aantal gedichten en van andere teksten bewijzen echter, dat Zinzendorf al sinds zijn schooljaren naast haat voor de vijand ook liefde voor de vijand gekend heeft. Heftigheid en vijandigheid nemen toe kort nadat hij in Dresden aan het hof is gaan werken, dus eind 1721, en sinds 1726, als zijn zorg voor het Görlitzer conventikel, voor de aanhangers van Schwenckfeld en voor de vluchtelingen uit Moravië en Bohemen politiek problematisch wordt.²² De vermelding van innerlijke vijanden neemt in de jaren 1721-1727 af.

17 Met heterodox bedoel ik: in strijd met de lutherse orthodoxie van zijn tijd.

18 "Adiafora" zijn bezigheden die volgens de orthodox lutherse leer noch goed, noch slecht zijn, maar daartussen in staan, daarom ook wel "Mitteldinge" genoemd. Het gaat onder andere om dans, toneel, opera en spel.

19 Eschatologie is het geheel van opvattingen, hoe het einde der tijden zal zijn.

20 Een houding, die zich boven de grenzen tussen de verschillende geloofsrichtingen stelt.

21 Bijvoorbeeld ruwe taal, drankmisbruik en verlies van grote sommen geld.

22 Görlitz is een stad die ten noorden van het huidige Tsjechië op de grens van het huidige Duitsland en Polen ligt. Een conventikel is een groepje van gelijkgestemde gelovigen, dat buiten de kerkdienst samenkomt, meestal bij iemand thuis, en samen de Bijbel of stichtelijke literatuur leest en elkaar aanspoort, vroom te zijn. Kaspar von Schwenckfeld (1489-1561) had anders dan Luther geen vertrouwen in een brede volkskerk, maar wel in kleine groepjes vromen, die buiten de kerk samenkomen. De vluchtelingen uit Bohemen en Moravië zijn de oude Boheemse Broeders. Zij vormen een van de protestantse richtingen, die zijn ontstaan uit de volgelingen van Johannes Hus, die om geloofsredenen in 1415 op de brandstapel is gestorven.

Als leerstellig onjuist ziet Zinzendorf in 1718 de hele katholieke leer, de gereformeerde predestinatieleer, een chaliasme²³ met vastomlijnde voorstellingen zoals die van het echtpaar Petersen,²⁴ de ontkenning door de orthodox luthersens, dat Christus in de mens kan leven en dat de mens volmaakt kan worden. Sinds 1719 staat Zinzendorf positief tegenover het katholieke jansenisme²⁵ en wijst hij alleen nog bepaalde aspecten van het katholicisme af, zoals de macht van de paus, de heiligenverering en de bepaling, dat leken²⁶ niet zelf de Bijbel mogen lezen. De grens tussen goede en slechte mensen valt steeds minder samen met de grenzen tussen de confessies. In 1716 rekent Zinzendorf reeds gereformeerden en vromen die met radicale piëtisten sympathiseren, tot zijn broeders. In de daarop volgende jaren geeft hij de leden van zijn sociëteit, de "Gesellschaft der Bekenner Christi",²⁷ de broedernaam. Tijdens zijn grote reis door Europa in de jaren 1719-1720 ontdekt hij zelfs geestverwanten in de Parijse kardinaal de Noailles en in een aantal jansenistische katholieken. Hij noemt de kardinaal een kind Gods. In de gedichten uit de volgende jaren noemt hij vooral vrome edellieden broeder en zuster. Vanaf 1721 heeft hij een broederlijke band met radicale piëtisten en separatisten zoals de aanhangers van Gichtel²⁸ en van Schwenckfeld. Wel hecht hij er grote waarde aan, dat hij deze mensen er geleidelijk toe brengt, weer naar de kerk te gaan en daar aan het avondmaal deel te nemen. De radicaal piëtistische Hochmann von Hochenau²⁹ verdedigt en verheerlijkt hij en stelt hij alle christenen ten voorbeeld. Datzelfde doet hij met de filadelfisch georiënteerde Eleonora Petersen. Hoewel hij beiden alle kenmerken geeft die broeders en zusters ook hebben, noemt hij deze twee omstreden figuren in de gedichten geen broeder en zuster. In 1727 beschouwt Zinzendorf alle bekeerde christenen als broeders, mits zij de genade van God boven alles stellen en laten zien, dat ze hun best doen om steeds heiliger te worden. Broederliefde behoort onder hen te heersen. Twist en onenigheid zijn in de jaren 1721-1725 steeds meer kenmerken van de duivelse `onechte' christenen. Daarom is het des te pijnlijker, dat er vanaf 1725 ook steeds meer onenigheid in Herrnhut zelf is.

Zinzendorf gebruikt de broedernaam al in 1716 in brieven aan zijn vroegere schoolvrienden die deel uitmaakten van een groepje vrome gelijkgezinden. In wereldse brieven is dat in zekere zin mode. Hij geeft de broedernaam echter een religieuze lading. Dat is in zijn tijd niet gebruikelijk voor leken en al helemaal niet voor scholieren. Hij heeft het in 1716 ook al een keer over broederlijke liefde, maar pas vanaf 1721 gaat broederliefde een hoofdrol spelen in zijn waardensysteem. De broeder- en zusternaam wordt dan steeds meer de aanspreektitel voor bekeerde christenen, die hij als ledematen van het lichaam van Christus beschouwt. De vreugde, die de broederliefde veroorzaakt, neemt toe en krijgt eschatologische aspecten. Broederliefde wordt de voorwaarde om met alle leden het lichaam van Christus te kunnen vormen. Waar geen broederliefde is, kan Christus niet zijn. Op die manier is broederliefde het belangrijkste kenmerk van een christen en de voorwaarde voor de wederkomst van Christus geworden. Daarbij moeten de broederliefde en de vreugde die haar begeleidt, een uitnodigende en bekerende werking op de onbekeerden hebben. De innige wens ontstaat, dat alle mensen op die manier tot het heil gebracht zullen worden. Wanneer de kinderen Gods hun wederzijdse broederliefde en daardoor de liefde en nabijheid van God voelen, valt hun het leven licht, ook temidden van moeilijke levenssituaties. Ze hebben dan het gevoel, dat ze in de hemel zijn. Hun

23 Het geloof in een duizendjarig vrederijk op aarde.

24 Johanna Eleonora Petersen - von und zu Merlau (1644-1724) en Johann Wilhelm Petersen (1649-1726), een vroom en invloedrijk echtpaar dat radicaal piëtistische en filadelfische ideeën ontwikkelde.

25 Het jansenisme omvat uiteenlopende groepen katholieken in de 16e-18e eeuw. Ze hebben kritiek op de paus en op bepaalde gebruiken in de katholieke kerk en hechten waarde aan een vroom leven in liefde en eenvoud. Ze richten zich op de genadeleer van Augustinus en ontlene hun naam aan de Leuvense theoloog Cornelius Jansenius (1585-1638).

26 Mensen die geen officieel kerkelijk ambt uitoefenen.

27 De belijders van Christus.

28 Johann Georg Gichtel (1638-1710), sinds 1666 woonachtig in Nederland. Hij had radicaal piëtistische en filadelfische opvattingen en verzamelde gelijkgestemden om zich heen.

29 Ernst Christoph Hochmann von Hochenau (1669/70-1721).

geloof aan een Godsrijk op aarde, dat spoedig zal komen, groeit.

Voor het sluiten van een huwelijk is de wederzijdse geestelijke broederschap een absolute voorwaarde. De liefde van de echtelieden is uitsluitend op Jezus, de 'ware' bruidegom, gericht. Het huwelijk wordt als kuis beschouwd, wanneer seksualiteit alleen maar dient om kinderen te verwekken en de seksuele lust daarbij verdrongen wordt. De liefde voor Jezus is daarentegen sterk erotisch getint. In het contact met deze hemelse bruidegom ervaart men hemelse vreugde. Voor Zinzendorf is Jezus in zijn jonge jaren broeder en vriend; sinds 1721 steeds meer zielsbruidegom.

4. Kerkhistorische tradities die Zinzendorf beïnvloed hebben

Een aantal aspecten van Zinzendorfs denken is niet in strijd met de orthodox lutherse leer: de liefde van en voor Christus, de bloed- en kruistheologie, het voortdurend wijzen op het belang van Gods genade en op de Augsburgse Geloofsbelijdenis, de waarde die hij aan het avondmaal en aan gehoorzaamheid hecht, de liefde voor geestelijke broeders en zusters, de aanvankelijke positieve beoordeling van de adel. Al deze begrippen geeft hij echter geleidelijk een andere inhoud. Dat is al in de jaren 1713-1716 onder invloed van Halle het geval. Daardoor is naar zijn mening het geloof aan de genade van God op zich niet meer voldoende voor de redding van een mens. De mens moet eerst onder zware innerlijke strijd een beter mens worden om de eeuwige zaligheid in het hiernamaals te verdienen. De scherpe scheiding tussen 'echte' en 'onechte' christenen hoort eveneens bij het piëtisme van Halle en is in strijd met de orthodox lutherse leer. In zijn Wittenberger tijd leest Zinzendorf vele geschriften van Spener en raakt hij sterk onder diens invloed. Dat blijkt uit de waarde die hij aan het eigen geweten van elk mens toekent. Terwijl het piëtisme van Halle alle "adiafora" verbiedt, vormt Zinzendorf zich een genuanceerd oordeel over de "adiafora" en laat hij het over aan zijn broeders uit zijn sociëteit, de "Gesellschaft der Bekenner Christi", die in deze periode net als hij vroom en van adel zijn, of ze voor bijzaken de raad van iemand anders aannemen. In tegenstelling tot Spener wil hij zijn principes in andere situaties echter toch meestal wel aan zijn medemensen opleggen.

Sinds 1721 beschouwt Zinzendorf zich als een werktuig van God in de filadelfische beweging. Van deze richting neemt hij verschillende opvattingen over: het bovenconfessionele principe; de verering van de broederliefde als datgene, wat ledematen van het lichaam van Christus tot een geheel maakt; een deel van de eschatologie en een deel van de bruidsmystiek waarbij hij de verering van de godheid Sophia weglaat.³⁰ Hij verwacht net als de filadelfiërs een godsrijk op aarde, maar is terughoudend met zijn uitlatingen over zo'n godsrijk. Hij gelooft wel, dat de tijd van Filadelfia gekomen is, maar noemt de periode van de verdeelde en verstarde kerk niet Sardes. Onder invloed van filadelfische en andere radicale piëtistische opvattingen krijgt de betekenis van het bloed van Christus in het avondmaal heterodoxe aspecten. Het gaat niet meer hoofdzakelijk om het offerbloed dat verlossing brengt, maar ook om het bloed dat de mens reinigt en godgelijk maakt. Eveneens speelt nu ook, net als bij Leade, de metafoer van het licht een rol in Zinzendorfs opvattingen van het avondmaal. Terwijl vele radicale piëtisten het kerkelijke avondmaal afwijzen, bindt Zinzendorf het aan de lutherse kerk. Maar bij Zinzendorf zijn het niet het avondmaal en de andere sacramenten of het geloof aan de genade van God die de kerk tot kerk maken. Bij Zinzendorf is dit de liefde. Omdat de broederliefde dikwijls als het hoofdkenmerk van christenen wordt geschilderd en als de voorwaarde voor eeuwige zaligheid, krijgt ze radicaal piëtistische en filadelfische trekken en past ze niet meer in het orthodox lutherse leersysteem, waar het geloof het hoofdkenmerk van een christen is. Binnen het heiligingsstreven uit het piëtisme van Halle gaat het er hoofdzakelijk om, lichamelijke begeertes te overwinnen. Wanneer het er in het heiligingsstreven meer om gaat, steeds liefdevoller, steeds godgelijker te worden, krijgt het heiligingsstreven meer filadelfische of radicaal piëtistische trekken. Wat de bijzondere betekenis betreft die hij aan de broederliefde geeft, is Zinzendorf door Leade, Hochmann, het echtpaar Petersen

30 Veel radicale piëtisten en filadelfiërs onderscheidden in navolging van Jakob Böhme (1575-1624) een vrouwelijke en een mannelijke component van het goddelijke. De vrouwelijke zijde van God noemden ze Sophia. In hun bruidsmystiek speelde de hereniging van de mens (man of vrouw) met de godheid Sophia een hoofdrol. De naam Sophia betekent wijsheid.

en vooral Arnold³¹ beïnvloed.

Zinzendorfs bemoeienis met andere mensen is aanvankelijk een bekeringsdrang die bij het piëtisme van Halle past en niet met de orthodox lutherse leer strijdig is. Gods genade is er immers voor alle mensen, zij moeten er echter toe gebracht worden, zelf in die genade te geloven en haar dankbaar aan te nemen. Later krijgt zijn bemoeienis met andere mensen duidelijke filadelfische trekken: de verstrooide kinderen Gods moeten verzameld en door de broederliefde vereend worden, opdat het lichaam van Christus compleet wordt. Tegelijk speelt de deugdzaamheid een verbindende rol. Daarmee wil hij met behulp van het werk van Arndt³² een brug slaan naar de katholieken.

Zinzendorfs opvattingen bevatten steeds meer heterodoxe elementen. De Bijbel is voor hem niet de enige bron van openbaring en de kerk is niet de enige plaats, waar men het woord van God kan horen. God openbaart zich ook in het hart van ieder mens. In beginsel is dit al bij Spener het geval. Maar in het radicale piëtisme komt het veel sterker naar voren. Verwerping van seksuele lust is bij orthodox luthers van zijn tijd niet ongebruikelijk, maar in de mate waarbij dit bij Zinzendorf speelt, is het meer radicaal piëtistisch of filadelfisch. Ongehoorzaamheid jegens de overheid en de nivellering van de grens tussen de standen past noch bij het orthodox lutherse denken, noch bij het piëtisme van Halle of Spener, maar komt veeleer voort uit het radicale piëtisme. Maar toch is Zinzendorf geen radicale piëtist, want hij breekt niet met de lutherse kerk.

In de statuten van Herrnhut heeft de broederliefde minder filadelfische kenmerken dan in sommige andere teksten van Zinzendorf, bijvoorbeeld in enkele gedichten, in "Die Letzten Reden" en in het voorwoord van de "Ebersdorfer Bibel" en het "Berthelsdorfer Gesangbuch". In de statuten wordt wel gezegd, dat er broederliefde onder de bewoners moet heersen, maar er wordt ook met nadruk gezegd, dat geloof aan de genade Gods en het streven naar volmaaktheid hoofdkenmerken van een broeder zijn. Er is nergens sprake van, dat men door de broederliefde hemelse vreugde beleeft. Dat laatste komt, omdat op dat moment in Herrnhut de broederliefde bepaald nog niet alomtegenwoordig is, en het betekent niet, dat Zinzendorf op dat moment minder filadelfisch georiënteerd zou zijn. Overigens rijkt Zinzendorfs bovenconfessionalisme in 1727 veel verder dan in 1716.

5. Verfijning van het Zinzendorfbeeld

Evenals Aalen, D. Meyer, Nielsen, Schneider, Uttendörfer en andere wetenschappelijke onderzoekers heb ik vastgesteld, dat Zinzendorf in zijn uitingen elementen uit het radicale piëtisme, het piëtisme van Halle en de filadelfische beweging combineert. Dit beeld van Zinzendorf is dus door mij op grond van deels andere bronnen en met een andere methode bevestigd. Mijn onderzoek heeft echter ook nieuwe inzichten opgeleverd. Het beeld dat we van Zinzendorf hebben, is meer verfijnd. Het is meer gedetailleerd duidelijker geworden, hoe, wanneer, waar en soms ook waarom elementen uit de verschillende kerkhistorische tradities telkens op een andere manier gecombineerd worden. Bij het in § 2 beschreven tekstonderzoek werd met behulp van het "Tagebuch 1716-1719" onder andere ontdekt, dat het gedicht "Auf den Fall und Errettung eines großen Herrn" (1717 [1718]) anders

31 Gottfried Arnold (1666-1714). Hij had radicaal piëtistische denkbeelden en schreef een geschiedenis van de zogenoemde ketters, die hij over het algemeen positief beoordeelde. Hij verheerlijkte de eerste christenen, die volgens hem zonder machtsstructuren in volmaakte broederliefde met elkaar omgingen.

32 Johann Arndt (1605-1610). Hij schreef de "Vier boeken van het ware Christendom" (1605-1610) en oefende daarmee meer dan een eeuw grote invloed op zowel de orthodoxe als de piëtistische richtingen van de lutherse kerk uit.

gedateerd moet worden, betrekking heeft op de hertog van Zeitz³³ en zich tegen het katholicisme en tegen de keurvorst August de Sterke van Saksen richt. Daardoor werd ook duidelijk, dat Zinzendorf niet altijd positief tegenover bepaalde aspecten van het katholicisme heeft gestaan. Ontdekt werd ook, op welke historische personen het gedicht "Bey einer Doctor-Promotion" betrekking heeft. Daardoor werd duidelijk, dat Zinzendorf net als Francke morele eisen aan geleerden wil stellen. Hij weigert zelf, aan de promotie van een slecht mens mee te werken, maar laat het aan het geweten van zijn vriend over, zelf te beslissen. Echter niet zonder deze te vermanen.

Ik heb er ook op gewezen, dat Zinzendorf al in 1716 over broederlijke liefde spreekt, en dat hij door Menantes³⁴ beïnvloed moet zijn wat het gebruik van de broedernaam betreft in de aanhef van een brief. Ongebruikelijk is het echter om, zoals Zinzendorf doet, de broedernaam een religieuze lading te geven. Dat doet vroeg radicaal piëtistische invloeden vermoeden. Ik heb ook naar voren gebracht, dat de filadelfische invloeden op Zinzendorfs leven en werken niet alleen uit Ebersdorf³⁵ komen, maar ook van de radicale piëtisten, die hij sinds 1721 in Dresden in zijn conventikel opneemt.

Uit het onderzoek komt Zinzendorf niet direct naar voren als iemand die onoprecht met twee monden spreekt, maar eerder als een bemiddelaar, die overeenkomstig een bepaalde situatie en in overleg met zijn gesprekspartners van dat moment zijn compromissen voor dat moment formuleert. Daarbij toont hij zich soms een prima diplomaat. Maar dikwijls provoceert hij ook, hetzij door heterodoxe elementen in zijn opvattingen, hetzij door de scherpe toon die hij tegenover wereldse edelen en niet-piëtistische christenen aanslaat. Het werd duidelijk, dat de scherpe toon tegenover de wereldse edelen in de gedichten zich enigszins door de uitdrukkingen van vijandigheid in het gezangboek van Freylinghausen laat verklaren; maar dat deze vooral als bescherming van het eigen innerlijk tegen de listen van de in Zinzendorfs ogen verleidelijke 'wereld' gezien moet worden.

Door de tekstinterpretaties werd ook duidelijker, dat Zinzendorf niet pas door de ontwikkelingen in het groeiende Herrnhut in conflict komt met de kerkpolitiek van zijn dagen. Daarvoor heeft hij de aandacht van de overheden al in negatieve zin op zichzelf gevestigd, en wel door zijn unionistische aspiraties³⁶ en zijn bovenconfessionele samenkomsten in Dresden, door zijn pogingen, zowel het verboden conventikel in Görlitz als de uit katholieke gebieden gevluchte aanhangers van Schwenckfeld te helpen, en door zijn bijtende kritiek op de kerk en de adel.

De nadruk op onberispelijk gedrag en vroomheid in de statuten van Herrnhut blijkt niet simpelweg een opleving van het streven uit het piëtisme van Halle naar volkomenheid te zijn, en al helemaal niet als reactie op de kritiek die Mischke³⁷ uit op de bekeringsstaat van Zinzendorf. In de maanden van 1727 waarin de statuten ontworpen en bekrachtigd worden, zijn Zinzendorf en Mischke namelijk nog eensgezind. Weliswaar nemen de woorden die strijd uitdrukken sinds 1726 weer in aantal toe, maar daarbij gaat het niet in eerste instantie meer om de innerlijke strijd die het piëtisme van Halle kenmerkt. De vermelding van innerlijke vijanden neemt immers af. De strijd richt zich veeleer op de nieuwe vijanden van buitenaf.

In de statuten van Herrnhut speelt de oproep dat men toch vooral geen aanstoot moet geven, een belangrijke rol. Nog in dat zelfde jaar geeft Zinzendorf echter zelf aanstoot door zijn gedicht op de

33 Moritz Wilhelm hertog van Zeitz (1664-1718). Hij was niet alleen invloedrijk vanwege zijn geleerdheid, maar ook omdat hij een schoonzoon van de keurvorst van Brandenburg, Friedrich Wilhelm, en een achterneef van de keurvorst van Saksen, August de Sterke, was. Het hertogdom Zeitz was destijds tamelijk groot.

34 Pseudoniem voor Ch.F. Hunold, een destijds toonaangevend schrijver en literatuurprofessor.

35 Plaatsje in Thüringen, waar Zinzendorfs schoonfamilie, het rijksgravengeslacht Reuß-Ebersdorf, vandaan komt.

36 Zijn pogingen tijdens zijn ambtsperiode in Dresden, om de gereformeerden en de luthersen met elkaar te herenigen.

37 Een leerling van Francke die dominee in Halle geworden was.

vrome vorstin van Rudolstadt.³⁸ Deze tegenstrijdigheid wordt opgeheven, als men bedenkt, wat het in Herrnhut inhoudt, geen aanstoot te geven. Het gaat om onberispelijk gedrag en een vrome levensstijl; om de plicht, de conflicten tussen de inwoners van Herrnhut binnen de grenzen van Herrnhut op te lossen; en om een niet onvoorwaardelijke maar wel zo groot mogelijke gehoorzaamheid tegenover de overheid. De nadruk op onberispelijkheid en vroomheid is in hoge mate door de moeilijke politieke situatie en door de wens bepaald, vervolging te vermijden.

De statuten van Herrnhut beginnen met de opmerking, dat in Herrnhut de broederliefde moet heersen. Als de statuten geformuleerd worden, is dit echter nog meer een wens dan realiteit. Juist omdat de broederliefde nog nauwelijks terrein heeft gewonnen en omdat er zoveel conflicten zijn, zijn er zoveel regels nodig. Uit de bestudering van bronnen en secundaire literatuur is naar voren gekomen, dat zowel het verlangen naar broederliefde als de organisatie van Herrnhut zeer sterk door Arnold beïnvloed is. Het lukt Zinzendorf en Rothe, door de statuten, door de presentatie van de geschiedenis van de oude Boheemse Broeders en door gebeden en gesprekken, vrede onder de bewoners van Herrnhut te stichten. De statuten bevatten echter zoveel elementen die zowel in strijd zijn met het piëtisme van Halle als met de orthodox lutherse opvattingen van die tijd, dat ze op hun beurt weer een bron van nieuwe onenigheid en vijandigheid zijn.

Als de inwoners van Herrnhut op 13 augustus 1727 naar aanleiding van het avondmaal in groten getale de broederliefde in hun hart gaan voelen, worden ze met een stille vreugde vervuld. Dit moment vormt ondanks het controversiële karakter van Zinzendorfs werk en ondanks alle kerkpolitieke moeilijkheden het begin van de Evangelische Broedergemeente, een wereldwijde organisatie die nog springlevend is en zich door interconfessionele broederschap kenmerkt.

38 Rudolstadt is een plaats in Thüringen.